

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 304 (2015), 146 – 153

HISTORY OF THE STUDY OF THE MONUMENTS OF THE EARLY IRON AGE OF THE ARAL-CASPIAN REGION

Y. K. Oralbay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: antique-kz@hotmail.com

Keywords: Early Iron Age, chronology, Ustyurt, Mangystau, massagets.

Abstract. The article regarded the history of monuments of the early Iron Age between the Aral Sea and the Caspian Sea, on the Ustyurt plateau and in the Atyrau and Mangistau regions. The history of research and chronology of collected materials proceeding from relevance can be divided into three groups. At the beginning the collected materials was published in the form of research reports, or separate articles. In the second stage there were accurate conclusions and ideas. It was at this time the monuments on the basis of the functions performed were divided into different groups. In archeology science such monuments as Bayte and Dikiltas were termed which caused a strong interest. Among the scientists there were debates and discussions about the appearance and the exact date of these monuments. Extensive studies have been conducted. While some scientists believed that these monuments belong to "Sarmatian", the other on the other hand believed that these monuments belong to "Massaget" and are a prerequisite for the formation of "Sarmatian culture." In the third stage of research that began with the National strategic program "Cultural Heritage" continues and we hope that will give their results in the future.

ӨОК: 94 (574) «9» 902.24

АРАЛ МЕН КАСПИЙ ТЕҢІЗДЕРІ АРАЛЫҚТАРЫНЫң ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРИНІң ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Е. К. Оралбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: Ерте темір дәуірі, хронология, Устірт, Манғыстау, массагеттер.

Аннотация. Макалада ерте темір дәуіріндегі Арал теңізі мен Каспий теңіздері арасындағы Устірт қыраты мен Манғыстау, Атырау өлкелеріндегі ескерткіштердің зерттелу тарихы қарастырылды. Зерттелу тарихы хронологиясы мен жинақталған материалдардың өзектілігіне орай үш топқа бөлінді. Алғашқы кезеңде материалдар жиақталып, ғылыми есеп немесе жекелеген ғылыми макала түріндеға жарық көрген. Ал екінші кезеңде нақты ғылыми тұжырымдар мен ойлар айтылады. Дәл осы кезеңде ескерткіштер аткарған қызметтеріне орай әртүрлі типтерге бөлінеді. Археология ғылымында ерекше қызығушылық туғызған Бейте текстес және Дікілтас текстес ескерткіштер деген термин пайда болды. Және бұл ескерткіштердің пайда болуы мен мерзімделуіне қатысты жан-жақты ғылыми талдаулар болды. Кейбір зерттеушілер бұл ескерткіштер «сарматтарға» тиесілі десе, кейбір зерттеуші ғалымдар көрісінше бұл ескерткіштер «массагеттік» тайпалық одакта тиесілі және «сарматтар» мәдениетінің қалыптасуына алғышарттар жасады-деген пікір айтты. Ушінші кезеңде Ұлттық стратегиялық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында басталған ғылыми зерттеу жұмыстары әлі де жалғасуда, болашакта өз нәтижесін береді деген ойдамыз.

Кіріспе. Манғыстау және Устірт өнірі Қазақстанның археология ғылымы үшін маңызы зор аймақ. Макалада Манғыстау және Устірт өнірінің ерте темір дәуірінің ғылымда Бейте текстес ескерткіштер – атау алған Бейте, Қызылтүйік Терен, Құнанар, Тасастау сынды ғұрыптық ескерткіш-

терімен қатар Дікілтас, Тұбекік II, Меретсай I- II сияқты жерлеу-аза тұту кешендерін, Араптөбе, Иманқара сыңды жерлеу ескерткіштерін топқа бөліп қарастыра отырып, осы ескерткіштердің зерттелу тарихын, жургізілген археологиялық экспедициялар мен барлау жұмыстарының кезендері, экспедиция нәтижері сарапталған ғылыми еңбектер, соңдай-ақ осы өнірден табылған ерте темір дәуірі ескерткіштерінің ерекшелігі мен бірегейлігі басты зерттеу нысанасына алынды.

Мәселенің әдістемесі. Ерте темір дәуірінде жергілікті мәдениеттердің арасында саяси-экономикалық және этномодени қарым-қатынастардың қарқынды даму үрдісінің орын алуды мен олардың орналасқан тарихи-географиялық ортасы шеттен келген жаңалықтарды тез сініруге қолайлышағдай туғызды. Екі теңіздің ортасындағы Маңғыстау мен Үстірт қыратының жер жағдайының және жергілікті жердегі құрылымдарының ерекше болуынан ерте темір дәуірінде жерлеу ескерткіштерімен қатар бұл өнірде ғұрыптық рәсімдік қызмет атқарған ғибадатханалар дамыған. Ол ғибадатханалар сөүлеттік өнердің бірегей түрлері болып табылады. Мақаланың негізгі зерттеу әдісі ретінде салыстырмалы талдауға қажеттілік туғызды. Жинақталған қолдағы бар материалдарға байланысты ескерткіштер атқарған қызметіне қарай және мерзімдік тұрғыдан топталып, талданы.

Тақырыпты жеткізу барысында хронологиялық-проблемалық, абстрактылық, логикалық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылады. Тақырыпты талдау барысында тақырыптық жүйелілік принципі сакталады.

Зерттеу қорытындысы. Каспий мен Арап теңіздері аралықтарының ерте темір дәуірі ескерткіштерінің зерттелу тарихы ұзақ мерзімді қамтымайды. Өнірдегі көне мұралар жайлы алғашқы деректер 18-19 ғасырлардағы орыс барлаушыларының еңбектерінде айтылған [27], бірақ олардың мерзімделу уақыттары көрсетілмегендіктен нақты ерте темір дәуірінің ескерткіштері туралы ақпараттар деп қабылдауға келмейді. Сонымен қатар 1960 ж шыққан Қазақстанның археологиялық картасында да бұл өнір археологиялық ескерткіштердің жоқтығымен сипатталады [4].

Жалпы Үстірт пен Маңғыстау өлкесіндегі ерте темір дәуірі ескерткіштерінің зерттелуін үш кезенге бөліп қарастыруға болады.

- 1) 1960 жылдардан бастап 1988 жылға дейін;
- 2) 1988 жылдан 2004 жылға дейін;
- 3) 2004 жылдан бүгінгі таңға дейін.

Алғашқы кезең геологтардың жеке қызығушылықтарымен алғашқы деректердің жинақталу уақыты. Откен ғасырдың ортасынан бастап Араптың батыс бөлігінде жағдай біршама өзгереді. Оған себеп болған - онтүстік-шығыс пен орталық Үстірттегі КСРО FA Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жұмыстарының нәтижесі. 1960 ж. бастап онтүстік-шығыс Үстіртте ӨзКСР FA Қарақалпақ белімінің жургізген экспедициясы барысында б.з.д. 1 мыңжылдықтың соңғы ғасырларына жататын жерлеу және шаруашылық құрылымдары нысандары мен аран деп аталағын құрылыштар көтеп табыла бастады [13].

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ҚазКСР FA Ә.Х. Марғұланның бастамасымен ескерткіштер немесе жекелеген жәдігерлер туралы да ақпараттар жинақтай бастады. Үстірт даласының ескерткіштері, оның ішінде ерте темір дәуіріне жататын қола жебенің ұштары туралы ақпарттар ҚазКСР FA Хабаршысында жарияланды [35].

КСРО FA АИЛБ 1967-1969 жылдары Каспийдің солтүстік бетінде А.Н. Мелентьевтің басшылығымен Астрахань археологиялық экспедициясы жұмыс жасады. Рын мен Сам құмдарынан солтүстік-шығыс пен шығыс Каспий маңында археологиялық барлау жұмысарын жасады. Барлау барысында Атырауға жақын Исатай баба құмындағы Сазды қыстауының маңынан жел аршып тастаған екі қорғанды зерттеді. Сонымен қатар жүздеген қорғандарды есепке алғып, Бозашы түбенгінде «патшалық» қорғандардың бар екендігін жазады. Осы өнірдегі қорғандардың сыртқы белгілеріне қарап «тас балбалды қорғандар» және топырақ қорғандар деп екі топқа бөлгендеген [16, 195 б.]. Бұл қарастырудагы бірінші топтағы қорғандар өнірден кейіннен зерттелген тас ғибадатханалар болуы мүмкін. Өйткені осындағы ғибадатханаларда жеке де, топтап та тас мүсін орнату дәстүрі болған [25].

Откен ғасырдың 70 жылдарынан бастап Үстіртте археологиялық зерттеу жүргізген В.Н. Ягодин Үстірттің ерте темір дәуірінің ерте кезеңінің VII-IV ғғ. жерлеу ескерткіштері негізінен тас жәшіктері бар қорғандар екенін алғашқы айтқан [37, 47 б.]. Сонымен қатар Үстірттегі осы жерлеу

мәдениетімен қатар басқа археологиялық мәдениет – «ғылымда самара-орал тобы немесе облысы деген атпен белгілі савромат-сармат мәдениеті өмір сүрді [38].

В.Н. Ягодин Үстірттің онтүстік шың кемерлерінде әр жылдары Бернияз, Қасқажол, Жиделі-бұлак-1 қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізді. Жоғарыдағы пікірді ол Үстіртте жүргізген бірнеше жылдық зерттеу жұмыстарының қорытындысы ретінде айтты [39, 40 б.].

Жалпы Үстірт пен Маңғыстауда және Үзбей бойында б.з.б. V-II ғғ. ескерткіштердің ерекше түрі тарагандығын Вайнберг Б.И. еңбектерінен байқаймыз [6]. Бұл тұжырым А.М. Мандельштамның оймен сәйкес келеді [15, 22 б.].

КСРО FA АИ Волга-Урал экспедициясының 1977 ж. бастап Үстірт пен Атырау, Маңғыстау жерлерінде жүргізген жұмыстарын да осы топқа қосуға болады [8]. Экспедицияның барлау тобының тапқан ескерткіштерінің ішінде көбірек қызықтыратыны Үстірттің жарқабақтарына немесе шың-кемерлеріне жақын орналасқан тігінен қойылған тақта тасталардан жасалған-арандар болды [9].

Екінші кезеңде 1988 ж. бастап зерттеу жұмыстары ҚазКСР FA Ш. Үәлиханов атындағы ТАӘИ-ның З. Самашев басқарған Батыс-Қазақстан археологиялық экспедициясының Үстірт отряды (жетекшісі В.С. Ольховский) мен КСРО FA Археология институты, кейіннен РFA Археология институтымен бірігіп жұмыс жасау туралы келісім-шарт негізінде іске асты [10].

Ерте темір дәуіріне қатысты маңызды нәтижелер 1988-98 жж. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының Маңғыстау, Бозаңы мен Тұп-қараған тұбектері және Атырау мен Үстірт қыратында жүргізген іргелі жұмыстарының нәтижесінде ашылды. Осы өнірден ерте темір дәуірінің көрнекті Араптөбе, Сырлытам, Шағатай сынды жерлеу ескерткіштері [28], Құлсары қаласынан 60 шакырым жердегі Иман-қара тауындағы б.з.д. V-IV ғғ. қорғандарын қазу барысында бірегей мұралар табылды [14].

Бәйте I- III [24], Қызылуйік [32], Терен, Қарамөңке [19], Тұбежік I [28], Қайнар [26], Тасастау 1-4 [33] сияқты киелі ғұрыптық мінажат ету орындары, Дікілтас, Тұбежік II, Меретсай I- II [29], ғұрыптық кешендері т.б. жерлеу-аза тұту кешендері ашылғанымен, әлі де толыққанды ғылыми зерттеуді қажет етеді.

Үстірттің солтүстігіндегі құмды массивтерге жүргізілген барлау жұмысының нәтижесінде Сарықамыс ауылының маңынан, материалдық мәдениеті мен жерлеу ғұрпы жағынан б.з. I ғ. мерзімделетін қорғандар ашылды [30].

Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қызметкерлері Ақтау қаласының маңынан неолит, қола және ерте темір дәуірі ескерткіштеріне жүргізілген барлау және қазба жұмысының нәтижесінде қола дәуіріндегі осы аймақ тайпаларының кең этно-мәдени байланыстарын растайтын мәліметтер алынды Сондай-ақ құмды жерлерден табылып мұражайға түсken (керамика, металл, тас бұйымдар, жебе ұштары) материалдар негізінде ерте темір дәуіріндегі жергілікті жерді тайпалар мекендегені расталады. Табылған заттардың көп бөлігі құмды массивтердегі желдің әсерінен бұзылған қабірлердегі жерлеу инвентарларының қалдықтары болды [5].

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының өткен ғасырдың сонына басталған Қазақ жерінің батысын, оның ішінде Арал мен Каспий теңіздерінің аралықтарын, Маңғыстау өлкесін археологиялық тұрғыдан кешендей зерттеу ісі өзінің жемісін бере бастады. Аталған аймақтардан ерте темір дәуірі ғана емес қола, көне түрік дәуірлерінің көптеген ескерткіштері ашылды [28].

Бұл өнірдің бұған дейін белгісіз болып келген ақтандық беттерінің бізге құпия сырларын аша бастағанадағы көрнекті ескерткіштер ішінде ең алдымен ғалымдардың қызығушылығын тудырған бірегей ескерткіші Бәйте болатын. Осыған сәйкес бұдан кейін зерттелген осыған ұқсас ескерткіштер Бәйте тектес ғибадатханалар деген атпен белгілі болды. Осы экспедиция Бәйте тобы ондаған жылдар уақыт аралығында б.з.д. I мың жылдыққа жататын ескерткіштерге кешендей қазба жұмыстары мен барлау жүргізді [18]. Ондаған жылдар жасалған ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижесінде ерте темір дәуірінің ғұрыптық-рәсімдік ескерткіштерін Дікілтас тектес және Бәйте тектес-деп бөліп қарастыруға мүмкіндік туды [12, 9 б.].

Осы ескерткіштердің ішінде ғылыми тұрғыдан айналымға еніп, алғашқы сараптаулары жасалған, Бәйте III ғибадатханасының антропоморфты тас мүсіндерінің кейбіреуі ғана екенін айтамыз [23, 149 б.].

Бәйте тектес ғибадатханалардың мерзімделуіне келсек, кейбір зерттеушілермен ол ескерткіш б.з.д. V-III ғ.ғ. деп анықталса [42, ?? б.], ал В.С. Ольховский олардың өз міндеттін белсенеді атқарған

уақытын б.з.д. IV-III ғ.ғ аяғынан бастап, б.з.д. II ғ.ғ.басына дейінгі уақыт аралықта болған деген ойға көбірек жақын болған [22, 210 б.]. және Үстірт ғибадатханалары мен тас мұсіндері небары 100 жыл шамасында ғана өмір сүрді және қалай тез аяқ астынан пайда болды, солай тез өздерінің негізгі функциясын атқаруын тоқтатты деген пікір әлі де нақтылауды қажет етеді [41, 34 б.].

Ресей галымдары А.Д. Таиров пен С.Ю. Гуцалов тас мұсіндердін пайда болуын онтүстік Орал маңындағы прохор кезеңімен байланыстырады. Мұсіндердін мойындарындағы қос алқа (Е.О.) мен кубан типіндегі дуылға прохоров кезеңі үшін көне болып табылатын жабдықтар екенін осы тас мұсіндерді прохоров кезеңіне жатқызып жүрген зерттеушілер де мойындаиды [34, 162 б.]. Осы мұсіндерде бейнеленетін қос алқа Есіктен табылған алтын адамның әшекейлерінде нақты бар [3, 35 б.]. Ерте темір дәуіріне жататын Үстірт пен Манғыстау тас мұсіндерінің хронологиялық мерзімделуін анықтауда негізгі индикатор дүмі айшық тәрізді немесе дүмі түзу қылыштар болып тұр. Дүмі айшық тәрізді, балдағы түзу қылыштың түрі Онтүстік Орал маңында б.з.б. V-IV ғғ. мерзімделеді [17, 153 б.]. Сондай-ақ «кубан» типіндегі дуылға да ерте сақ кезеңімен, б.з.б. VI-ғасырдың басымен мерзімделеді [11, 122 б.].

Үстірт мұсіндерінің барлығына жуық монголоидтық бет-бейнелердің айқын үлгілері болуы аса маңызды ақпарат. Бұл өз кезегінде Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы антропология және этнология институтының лабораториясында жасалған антропологиялық қалпына келтірулермен нақты сәйкес келеді [7].

Бұл тас мұсіндердің сандарының жарық көрген мақалалардағы тас мұсіндер саны мен экспедицияның далалық есебінің сандарынан айырмашылықтары бар. Мысалы: В.С. Ольховский ғылыми есепте Қарамөнке ғибадатханасынан 1992-93 жылғы қазба барысында 80-ге жуық ірі және орташа тас мұсіндер сыйықтары табылғанын жазса [20, 25 б.], 1994 жылғы қазба барысында Терен ғибадатханасынан 39 тас мұсін табылған деп көрсетілген [21, 16 б.]. Олардың ішінде сыйбалары сзылып, нақты ғылыми айналымға енген Қарамөнкеде 11, Теренде 3 тас мұсін ғана [22]. Осындағы кемшіліктер ғылыми тұрғыдан мұқият жіктеуге кедергі болып отыр.

Үстірттің онтүстігінде Әмударияның ескі арнасында, Сарықамыс маңында Л.Т. Яблонский археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, ерте темір дәуіріне қатысты көптеген ескерткіштерді ашты. Осы экспедиция Сақар шаға қыратында 1981 жылдан бастап зерттеу жүргізгенімен, ғылыми қорытындылары кейінірек жарық көрді. Бұл өлкенің ерте темір дәуірінің ерте кезеңінің ескерткіштерін: сарықамыс маңылық және сырдариялық – екі топқа бөліп қарастырды және осы кезеңдегі Арапдың шығысындағы ескерткіштермен бір мәдениетке тән деген ой айтқан [36, 22 б.]. Осы өлкенің ортағасырылық және этнографиялық кезең ескерткіштерін тиянақты зерттеген С.Е. Әжіалидың еңбегі үлкен екенін айтуымыз керек. Фалым кейінгі кезең ескерткіштерін зерттей жүріп ол ескерткіштердің бастаулары осы өнірдің қола, ерте темір дәуірлерінде жатқанын айтады [1, 505 б.]. Сонымен қатар бұл ескерткіштер массагет субстратына тиесілі болуы мүмкін деген тұжырым жасады [1, 387 б.]. Бұл ескерткіштер Арап тенізінің онтүстік-шығысындағы Тұгіскең (Тұпіскең) және Баланды II ескерткіштерімен байланыстыра қартастырған [2].

Ұлттық стратегиялық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Үстірт пен Манғыстау өніріндегі ескерткіштерді зерттеу ісі жана серпін алды. Осы бағдарлама аясында БҚАЭ тарапынан Қызылуйік ғибадатханасы кешенді турде зерттелді [33].

Бейте текстес ғибадатханалар қатарына жататын Қызылуйіктегі де негізгі белгілер ғұрыптық құрылыс, тас мұсіндер, құрбандық шалу орындары болды. Мерзімін анықтайтында Табылған жәдігерлерден күмістен жасалған елікті бейнелеген, балықты, құималы, «қасқырайдаңар» бейнелеген белдіктің қапсырмалары ете қызық. Елік бейнеленген төрт қапсырма мен балық бейнелі бір қапсырмада ғибадатхананың негізгі құрлысының онтүстік жағынан, әл іргесінен табылды. Елік бейнеленген қапсырмада үш ересек хайуан денелерімен үшбұрыш жасай отырып бұзауды қоршаған төрт жануардан тұратын композицияны бейнелейді. Ересек хайуандар бір бірінің тұмсықтарымен және тұяқтарымен тұстасып жақын бейнеленген. Бұзау үш жануардың мойындарының астыңғы тұсында тұр.

Шөпкоректі жануарлар бейнелі қапсырмалардың бұл түрлері жасалуы мен кесілуі жағынан жалаулы көмбесінен табылған осындағы қапсырмаларға ете ұқсас [31].

Осы көмбеден табылған балық бейнесіндегі бесінші қапсырма Үстірттің ерте көшпелілерінің қолданбалы өнері мен «шөлдік мәдениетіне» бөтен болмаған. Балық бейнесі сарматтар торевтика-

сында да бар және Бәйте III гибадатханасының қабырғасындағы өндөлген кесектерде бейнеленген. Бұл көмбеден табылған заттардың мерзімделуіне қарасақ олар б.з.б. VI-V ғғ. дейін барады. Бәйте тектес ескерткіштердің ерте кезеңі деп айта аламыз [33].

Екінші көмбे гибадатхананың негізгі ғұрыптық құрылышынан батысқа қарай 60 м жерден, құрбандық орындарынан табылған. Ол екі күміс қапсырмалар мен, темір және қола жебенің ұштарынан тұрады. Олардың арасында күмістен жасалған, құймалы, «қасқырайдаңар» бейнелі екі белдіктің қапсырмалары ете қызық. Қапсырмада мысық тұқымдас аң немесе әртүрлі жануарлардың жиынтық бейнесін берген, ойдан шығарылған аң бейнеленген. Алдын-ала жасалған сараптамаға сәйкес полиморфты бұл айдаңардың иконографиялық ерекшеліктері Араб-Каспий маңылық ерте көшпелілердің күрделі дүниетанымдары мен діни көзқарастарынан мол мағлұмат береді.

Қайнар ғұрыптық кешенінен сұлығы үзенғі тәріздес қола ауызыдақ пен ұшқырлы, ұнғымалы қола жебенің ұшы табылды. Тасастау I ғұрыптық кешенінен балдағы көбелек тәрізді, сабы ырылған, екі жүзді темір қанжар табылды. Табылған олжаларға қарай бұл ғұрыптық кешендерді б.з.д. 5-4 ғасырлармен мерзімдейміз [33].

Бұл гибадатханалар мен ғұрыптық кешендер кейіннен басқа қызмет атқарып, керуен жолдардың уақытша аялдамасы немесе қауіпсіз пана ретінде қолданылған. Бұған осы маңнан табылған әр кезеңге жататын жәдігерлер дәлел. Бұл жерден тіпті Алтын Орда кезеңінің қыш бұйымдарына дейін табылған. Сондықтан бұл ескерткіштердің тұрғызылған уақыттарын жасартуға ешқандай негіз жоқ.

Корытынды. Қорыта келе ерте темір дәуіріндегі Устірт пен Маңғыстау өлкелеріндегі ескерткіштерді зерттеу ісі бұғынгі таңда ілгерілеу үстінде. Бұл мұраларды жерлеу, ғұрыптық рәсімдік және жерлеу мен мінажат ету қызметін қатар атқарған ескерткіштер-деп бөлуге болатынын көреміз. Ол жоғарыда баяндалған зерттеудің үш кезеңінің нақты нәтижесі. Алғашқы кезеңде 1960 жылдардан бастап 1988 жылға дейін жекелеген материалдар мен қатар барлау жұмыстары жақсы жүргені байқалады. Каракалпақ зерттеушілерінің жүргізген жұмыстары бұл кезеңде едәуір нәтижелі болды. Екінші кезеңде 1988 жылдан 2004 жылға дейін, БҚАЭ тарарапынан кейір ескерткіштерде нақты ғылыми тұжырымдарға толы, іргелі зерттеулер жүргізілді. Ескерткіштерді атқарған қызметтіне қарай топтарға болу осы келелі еңбектердің нәтижесінде мүмкін болды. Осы кезеңде өнірдегі бірегей ескерткіштердің хронологиялық мерзімдерін анықтауға да алғашқы қадамдар жасалды. Мәдени мұра бағдарламасы аясында 2004 жылдан бері жасалып жатқан зерттеулер осы екінші кезеңінің занды жалғасы іспетті. Бұл зерттеулерден әлі де көптеген ғылыми жаңалықтар күтеміз. Өйткені зерттеліп отырған өнірден ерте темір дәуірінде өмір сүрген жұрттардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен тұрақ, баспаналарына қатысты ақпараттар жоқ. Үшінші кезеңдегі зерттеу жұмыстары осы олқылықтардың, сонымен қатар көптеген талас тудырып отырған осы ескерткіштердің қалдырылған халықтарды, олардың тұрмыстары мен діни нанымдарына қатысты мәселелердің нақтылауға жол ашады деп сенеміз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арабо-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Гылым», 2002. – 654 с.
- [2] Ажигали С.Е. Очерк культурного наследия Арабо-Каспийского региона // Альманах Пространство и Время. – Т. 5. – Вып. 1. – Часть 2. – 2014.
- [3] Акишев К. А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М. 1978. – 132 с.
- [4] Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата: «Издательство АН КазССР», 1960. – 449 с.
- [5] Баландина Г., Астафьев А. Опыт реконструкции и интерпретации погребально- поминального комплекса эпохи поздней бронзы Актауского могильника // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара.: Диалог, 1996. – С. 133
- [6] Вайнберг Б.И. Этнogeография Туркана в древности. VII в. до н.э.–VIII в. н.э. – М., 1999. – 360 с.
- [7] Веселовская Е. В. Взгляд из прошлого // Труды Центрального Музея. – Алматы: «Гылым», 2004, - Т. I. – С.271-280.
- [8] Галкин Л.Л. Отчет Гурьевского отряда Средне-Волжской археологической экспедиции ИА АН СССР в 1977 г. – Архив ИА КН МОН РК им. А.Х. Маргулана, дело № 1607.
- [9] Галкин Л.Л. Отчет Волго-Уральского археологического экспедиции ИА АН СССР в 1984 г. – Архив ИА КН МОН РК им. А.Х. Маргулана, дело № 2038.
- [10] Галкин Л.Л., Ольховский В.С. Комплекс святилищ Байте (начало исследования) // Маргулановские чтения. Сборник материалов конференции. – Алма-Ата, 1989. – С. 126-129.
- [11] Горелик М.В. Сакский доспех // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. – М., 1987. – С.122.

- [12] Дженито Б., Ольховский В.С., Самашев З.С., Франкфор А.П. Исследование древних святилищ Арало-Каспийских степей: итоги и перспективы // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. –М:ГЕОС, 2000. – С. 9.
- [13] Древняя и средневековая культура Юго-Восточного Устюрга. –Ташкент: Издательство «Фан», 1978. – 324 с.
- [14] Ишманов О.И., Самашев З.С., Жетибаев Ж. Погребения раннего железного века из могильника Иманкара в Западном Казахстане // Проблемные вопросы истории Западного Казахстана (Материалы тезисов межрегиональной научно-теоретической конференции). – Гурьев, 1991. – С. 49
- [15] Мандельштам А.М. К характеристике памятников ранних кочевников Закаспия // КСИА. – 1976. – Вып. 147. – С. 21–26.
- [16] Мелентьев А.Н. Разведка памятников древности в Западном Казахстане // Поиск и раскопки в Казахстане – Алма-Ата.1972. – 216 с.
- [17] Обельченко О.В. Вооружение саков долины Зерафшана // Материалы международной научной конференции «Военная археология» – Санкт-Петербург 1998 г. – С. 152-154.
- [18] Ольховский В.С. Святилища Байте III в Западном Казахстане // Маргулановские чтения (сборник материалов конференции). –М., 1992. – С. 157-162
- [19] Ольховский В. С. Каменные храмы Устюрга // Наука в России. – 1999 г. –№ 4. (июль-август). – С. 72.
- [20] Ольховский В. С. Отчет Устюрского отряда ЗКАЭ НАН РК о работе в 1993 г. // Архив ИА КН МОН РК им. А.Х. Маргулана, дело № 2383.
- [21] Ольховский В. С. Отчет Устюрского отряда ЗКАЭ НАН РК о работе в 1993 г. // Архив ИА КН МОН РК им. А.Х. Маргулана, дело № 2445.
- [22] Ольховский В. С. Монументальная скульптура населения западной части Евразийских степей эпохи раннего железа. – М.: Наука, 2005. – 299 с.
- [23] Ольховский В. С., Галкин Л. Л. К изучению памятников Северо-восточного Прикаспия эпохи раннего железа // Российская археология. – 1997 г. – № 4. – С. 149-150.
- [24] Ольховский В. С., Самашев З. Исследования на плато Устюрг // Археологические открытия-1997 г. – М., 1999. – 344 с.
- [25] Оралбай Е.Қ. Арап мен Каспий төңіздері аралықтарындағы ежелгі өркениет қуәлери (б.з.б. VI-IV ғғ.) // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері мен даму болашағы»-атты Ұ.Х. Шәлекеновтың 90 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары — Алматы: Қазақ университеті, 2014. – Б. 164-169.
- [26] Оралбай Е., Онғар А., Қиясбек F., Жетпісбай Н. Устюрттегі Қайнар ғұрыптық кепшені // Материалы международной научной конференции «Кадырбаевские чтения-2007». – Актобе, 2007. – С. 152-154.
- [27] Первые русские научные исследования Устюрга – Москва: «Издательство АН ССР»,1963. – С.250, 259-264.
- [28] Самашев З., Купербаев К., Аманашаев Е., Астафев А. Сокровища Устюрга и Мангистау. – Алматы 2007. – 400 с.
- [29] Самашев З., Ольховский В. С. Стелы Дыбылтаса (Западный Казахстан) // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара 1996 г. –Вып. 1. – С. 219.
- [30] Самашев З.С.,Ольховский В.С., Веселовская Е.В., Жетибаев Ж.М. Население Арало-Каспийского региона в сарматскую эпоху // История исследований культуры Казахстана. – Алматы, 1997. – С. 132-165
- [31] Самашев З.С., Ольховский В.С., Омаров Г.К. К изучению торевтики кочевников Евразии I тыс. до н. э. («оленья» бляшка из Семиречья) // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – Алматы, 1997. – Вып. 3. – С. 98-106.
- [32] Самашев З., Онғар А., Қиясбек F., Оралбай Е., Жетпісбай Н., Үмітқалиев Ү. Устюрттегі Қызылтүйік гибадатханасындағы зерттеулердің жалгасы // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск 2005 г. – Вып 4. – С. 248-251.
- [33] Самашев З., ОнғарА., Оралбай Е., Қиясбек F. Қызылтүйік: Кітап- альбом – Алматы: «Археология» ЖШС, 2011. – 160 бет.
- [34] Таиров А.Д. пен Гуцалов С.Ю. О генезисе каменных антропоморфных изваяний Арало-Каспийского региона // Материалы по археологии Волго-Донских степей. – Вып 1. – Волгоград: издательство Волгоградского госуниверситета, 2001. – С. 161-168.
- [35] Формозов А.А. Древностис Усть-Урта // Вестник АН КазССР. – Алма-Ата. – 1947. – № 7(28). – С. 60-61
- [36] Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников)– М: «ТИМР», 1996. – 186 с.
- [37] Ягодин В.Н. Устюрг и Приаральская дельта: (Некоторые итоги археологических исследований 1971–1975 гг.) // Обществ. науки в Узбекистане. – 1976. – №11. – С. 47.
- [38] Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрга (опыт историко-культурной интерпретации) // Археология Приаралья. – Ташкент, 1991. – Вып. V. – С. 127.
- [39] Ягодин В.Н. Курганный могильник Джиделибулак-1 на Устюрге // История материальной культуры Узбекистане. – Самарканд, 1999. – Вып. 30. – С. 110-122.
- [40] Ягодин В.Н. Археологическое изучение курганных могильников Каскожол и Бернияз на Устюрге // Археология Приаралья. – Ташкент, 1982. – Вып. I. – С. 77 – 78..
- [41] Olkhovskiy V. S. Ancient Sanctuaries of the Aral and Caspian Regions: A Reconstruction of their History // Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age (Ed.: J. Davis-Kimball, E. Murphy, L. Koryakova, L. T. Yablonsky). – BAR-S890. 2000. – P. 33-42.
- [42] Zuyev V.Yu., Ismagilov R.B. Ritual Complexes with statues of horsemen in the northwestern Ustyurt // New archaeological Discoveries in asiatic Russia and Central Asia. – St. Petersburg.: Archaeological Studies, 1994. – issue 16. – P.54-56.

REFERENCES

- [1] Azhigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (pamjatniki Aralo-Kaspiskogo regiona). – Almaty: Nauchno-izdatel'skij centr «Gylym», 2002. – 654 s.
- [2] Azhigali S.E. Ocherk kul'turnogo nasledija Aralo-Kaspiskogo regiona // Al'manah Prostranstvo i Vremja. – T. 5. – Vyp. 1. – Chast' 2. – 2014.
- [3] Akishev K. A. Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazahstana. – M. 1978. – 132 s.
- [4] Arheologicheskaja karta Kazahstana. – Alma-Ata: «Izdatel'stvo AN KazSSR», 1960. – 449 s.
- [5] Balandina G., Astaf'ev A. Opyt rekonstrukcii i interpretacii pogrebal'no- pominal'nogo kompleksa jepohi pozdnej bronzy Aktauskogo mogil'nika // Voprosy arheologii Zapadnogo Kazahstana. – Samara.: Dialog, 1996. – S. 133
- [6] Vajnberg B.I. Jetnogeografija Turana v drevnosti. VII v. do n.je.–VIII v. n.je. – M., 1999. – 360 s.
- [7] Veselovskaja E. V. Vzgljad iz prosholgo // Trudy Central'nogo Muzeja. – Almaty: «Gylym», 2004, - T. I. – S.271-280
- [8] Galkin L.L. Otchet Gur'evskogo otrjada Sredne-Volzhskoj arheologicheskoy jekspedicii IA AN SSSR v 1977 g. – Arhiv IA KN MON RK im. A.H. Margulana, delo № 1607
- [9] Galkin L.L. Otchet Volgo-Uralskogo arheologicheskogo jekspedicii IA AN SSSR v 1984 g. – Arhiv IA KN MON RK im. A.H. Margulana, delo № 2038
- [10] Galkin L.L., Ol'govskij V.S. Kompleks svyatishhh Bajte (nachalo issledovanija) // Margulanovskie chtenija. Sbornik materialov konferencii. – Alma-Ata, 1989. – S. 126-129.
- [11] Gorelik M.V. Saksij dospesh // Central'naja Azija. Novye pamjatniki pis'mennosti i iskusstva. – M., 1987. – S.122
- [12] Dzhenito B., Ol'govskij V.S., Samashev Z.S., Frankfor A.P. Issledovanie drevnih svyatishhh Aralo- Kaspiskih stepej: itogi i perspektivy // Arheologija, paleoekologija i paleodemografija Evrazii. –M:GEOS, 2000. – S. 9
- [13] Drevnjaja i srednevekovaja kul'tura Jugo-Vostochnogo Ustjurga. –Tashkent: Izdate'l'stvo «Fan», 1978. – 324 s.
- [14] Ishmanov O.I., Samashev Z.S., Zhetibaev Zh. Pogrebenija rannego zheleznogo veka iz mogil'nika Imankara v Zapadnom Kazahstane // Problemnye voprosy istorii Zapadnogo Kazahstana (Materialy tezisov mezhregional'noj nauchno-teoreticheskoy konferencii). – Gur'ev, 1991. – S. 49
- [15] Mandel'shtam A.M. K harakteristike pamjatnikov rannih kochevnikov Zakaspija // KSIA. – 1976. – Vyp. 147. – S. 21–26
- [16] Melent'ev A.N. Razvedka pamjatnikov drevnosti v Zapadnom Kazahstane // Poisk i raskopki v Kazahstane –Alma-Ata.1972. – 216 s.
- [17] Obel'chenko O.V. Vooruzhenie sakov doliny Zerafshana // Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Voennaja arheologija» – Sankt-Peterburg 1998 g. – S. 152-154.
- [18] Ol'govskij B.C. Svyatishhh Bajte III v Zapadnom Kazahstane // Margulanovskie chtenija (sbornik materialov konferencii). –M, 1992. – S. 157-162
- [19] Ol'govskij V. S. Kamennye hramy Usjurta // Nauka v Rossii. – 1999 g. –№ 4. (iyl'-avgust'). – S. 72
- [20] Ol'govskij V. S. Otchet Ustjurtskogo otrjada ZKAJe NAN RK o rabote v 1993 g. // Arhiv IA KN MON RK im. A.H. Margulana, delo № 2383
- [21] Ol'govskij V. S. Otchet Ustjurtskogo otrjada ZKAJe NAN RK o rabote v 1993 g. // Arhiv IA KN MON RK im. A.H. Margulana, delo № 2445
- [22] Ol'govskij V. S. Monumental'naja skul'ptura naselenija zapadnoj chasti Evrazijskih stepej jepohi rannego zheleza. – M: Nauka, 2005. – 299 s.
- [23] Ol'govskij V. S., Galkin L. L. K izucheniju pamjatnikov Severo-vostochnogo Prikaspija jepohi rannego zheleza // Rossiskaja arheologija. – 1997 g. – № 4. – S. 149-150.
- [24] Ol'govskij V. S., Samashev Z. Issledovaniya na plato Ustjurt // Arheologicheskie otkrytija-1997 g. – M., 1999. – 344 s.
- [25] Oralbaj E.K. Aral men Kaspij tenizderi aralyqtaryndagy ezhelgi orkeniet kualeri (b.z.b. VI-IV gg.) // «Qazaqstan arheologijasy men jetnologija gylymyнын ozekti maseleleri men damu bolashagy»-atty U.H. Shalekenovtyn 90 zhyldygyna arnalgan halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferencija materialdary — Almaty: Qazaq universiteti, 2014. — B. 164-169.
- [26] Oralbaj E., Ongar A., Qijasbek G., Zhetpisbaj N. Ystirteggi Qajnar gyryptyq kesheni // Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Kadyrbaevskie chtenija-2007». – Aktobe, 2007. – S. 152-154.
- [27] Pervye russkie nauchnye issledovaniya Ustjurga – Moskva: «Izdatel'stvo AN SSR»,1963. – S.250, 259-264.
- [28] Samashev Z., Kushnerbaev K., Amanshaev E., Astafev A. Sokrovishha Ustjurga i Mangistau. – Almaty 2007. – 400 s.
- [29] Samashev Z., Ol'govskij V. S. Stely Dykyltasa (Zapadnyj Kazahstan) // Voprosy arheologii Zapadnogo Kazahstana. – Samara 1996 g. – Vyp. 1. – S. 219
- [30] Samashev Z.S.,Ol'govskij B.C., Veselovskaja E.V., Zhetibaev Zh.M. Naselenie Aralo-Kaspiskogo regiona v sarmatskuju jepohu // Istorija issledovanij kul'tury Kazahstana. – Almaty, 1997. – S. 132-165
- [31] Samashev Z.S., Ol'govskij V.S., Omarov G.K. K izucheniju totevtiki kochevnikov Evrazii I tys. do n. je. («olen'ja» bljashka iz Semirech'ja) // Evrazijskoe soobshhestvo: jekonomika, politika, bezopasnost'. – Almaty, 1997. – Vyp. 3. – S. 98-106.
- [32] Samashev Z., Ongar A., Qijasbek G., Oralbaj E., Zhetpisbaj N., Ymitqaliev Y. Ystirteggi Qyzylyjik gibadathana-syndagy zertteulerdin zhalgasy // Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. – Ural'sk 2005 g. – Vyp 4. – S. 248-251.
- [33] Samashev Z., OngarA., Oralbaj E., Qijasbek G. Qyzylyjik: Kitap- al'bom – Almaty: «Arheologija» ZhShS, 2011. – 160 bet.
- [34] Tairov A.D. pen Gucalov S.Ju. O genezise kamennyh antropomorfnyh izvajaniy Aralo-Kaspiskogo regiona // Materialy po arheologii Volgo-Donskih stepej. – Vyp 1. – Volgograd: izdatel'stvo Volgogradskogo gosuniversiteta, 2001. – S. 161-168.
- [35] Formozov A.A. Drevnostis Ust'-Urta // Vestnik AN KazSSR. – Alma-Ata. – 1947. – № 7(28). – S. 60-61
- [36] Jablonskij L.T. Saki Juzhnogo Priaral'ja (arheologija i antropologija mogil'nikov)– M: «TIMR», 1996. –186 s.

- [37] Jagodin V.N. Ustjurt i Priaral'skaja del'ta: (Nekotorye itogi arheologicheskikh issledovanij 1971–1975 gg.) // Obshhestv. nauki v Uzbekistane. – 1976. – №11. – S. 47.
- [38] Jagodin V.N. Strelovidnye planirovki Ustjurta (opyt istoriko-kul'turnoj interpretacii) // Arheologija Priaral'ja. – Tashkent, 1991. – Vyp. V. – S. 127.
- [39] Jagodin V.N. Kurgannyj mogil'nik Dzhidelibulak-1 na Ustjurje // Istorija material'noj kul'tury Uzbekistane. – Samarkand, 1999. – Vyp. 30. – S. 110-122.
- [40] Jagodin V.N. Arheologicheskoe izuchenie kurgannyh mogil'nikov Kaskazhol i Bernijaz na Ustjurje // Arheologija Priaral'ja. – Tashkent, 1982. – Vyp. I. – S. 77 – 78..
- [41] Olkhovskiy V. S. Ancient Sanctuaries of the Aral and Caspian Regions: A Reconstruction of their History // Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age (Ed.: J. Davis-Kimball, E. Murphy, L. Koryakova, L. T. Yablonsky). – BAR-S890. 2000. – P. 33-42.
- [42] Zuyev V.Yu., Ismagilov R.B. Ritual Complexes with statues of horsemen in the northwestern Ustyurt // New archaeological Discoveries in asiatic Russia and Central Asia. – St. Petersburg.: Archaeological Studies, 1994. – issue 16. – R.54-56.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА АРАЛО-КАСПИЙСКОГО РЕГИОНА

Е. К. Оралбай

Казахский национальный университет им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы

Ключевые слова: ранний железный век, хронология, Устюрт, Мангистау, массагеты.

Аннотация. В статье была рассмотрена история памятников раннего железного века между Аральским морем и Каспийским морем, на плато Устюрт, а также в Атырауской и Мангистауской регионах. Историю исследования и хронологию собранных материалов исходя из актуальности можно разделить на три группы. Вначале собранные материалы были опубликованы в виде научных отчетов или отдельной научной статьи. На втором этапе появились точные заключения и идеи. Именно в это время памятники, исходя из выполняемых функций, делились на разные группы. В науке археологии появились памятники Байтинского и Дикилтасского типа, которые вызвали сильную заинтересованность. Среди ученых были споры и дискусии относительно появления и точной даты этих памятников. Были проведены всесторонние исследования. Если одни ученые считали, что эти памятники принадлежат к «сарматам», то другие, наоборот, считали, что эти памятники принадлежат к «массагетам» и являются предпосылкой для формирования «сарматской культуры». На третьем этапе исследовательская работа, которая началась с Национальной стратегической программы «Культурное наследие» продолжается и надеемся, что даст свои результаты в будущем.

Поступила 11.11.2015 г.